

**ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН І ПОЛІТОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ**

На правах рукопису

РИСІЧ Йосип Леонідович

**ДЕМОКРАТІЯ В УКРАЇНІ ДО І ПІСЛЯ 1985
РОКУ
(ІСТОРИКО-ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ)**

Спеціальність 23.00.02 - Політичні інститути
і процеси

АВТОРЕФЕРАТ

**дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора політичних наук**

Київ - 1996

ДР 25.679
ЛННБ України ім.В.Стефаника

00760022 (H)

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі філософії, соціології та історії
Дніпропетровського державного аграрного університету

Офіційні опоненти: доктор політичних наук
ЯКУШИК Валентин Михайлович,

доктор історичних наук
ЛИТВИН Володимир Михайлович,

доктор політичних наук
ЯРОШ Богдан Олексійович

Провідна організація - Національна юридична академія
імені Ярослава Мудрого, м.Харків

Захист відбудеться "12" листопада 1996 року о 14 го-
дині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.01.67.01 в Інституті
національних відносин і політології Національної Академії наук
України за адресою: 252011, м.Київ, вул.Кутузова, 8.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту на-
ціональних відносин і політології НАН України (вул.Кутузова, 8).

Автореферат розісланий "12" вересня 1996 року

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

Ю.А.Левенець

І. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Політичний розвиток в Україні та світі на протязі XX століття наочно засвідчив необхідність ствердження демократії як основного принципу цивілізації, головної форми політичної організації, як верховної цінності духовного розвитку.

Підвищення інтересу до аналізу демократичних процесів останнім часом пояснюється не лише намаганнями позбутися малодосліджених тем у гуманітарній сфері науки, але й тими процесами, які відбуваються в нашому суспільстві, коли стало очевидним, що незалежність України постає лише при наявності демократії. Вона включає в себе сакраментальне право народу на свободу, самовизначення, соборність. Історія 60-х - початку 90-х років XX ст. засвідчила також і те, що саме демократичний рух був головною складовою частиною національно-визвольної боротьби українського народу.

Розв'язання злободених проблем сучасності неможливе без глибокого вивчення історичної детермінованості процесів, що відбуваються при становленні демократичного суспільства в Україні в кінці XX ст., без розуміння характеру їхнього взаємозв'язку та взаємозалежності від наслідків прямого та побічного впливу на всі сфери життя.

Суть, роль і визначальні етапи еволюції демократичного розвитку і досі залишаються науково не досягнутою сферою об'єктивного вивчення української політичної науки. Лише перші кроки зроблені в тому, щоб розглянути демократію в Україні в історичній перспективі формування демократичних традицій, як органічної складової розвитку нації та національної самосвідомості, як загальнолюдської цінності.

Сучасний період розвитку українського суспільства особливо потребує наукових досліджень демократичних процесів, які безпосередньо передували історичній події світового значення - проголошенню в 1991 році незалежності України. Без правдивого знання про минуле неможливо досягти цивілізованості, сформувати особистість громадянина, здатного стати активним суб'єктом процесу державотворення, демократичного оновлення.

Актуальність і значення теми дослідження також підвищується практикою політичного буття сучасної України, яке визначається зміною суспільної думки до понять демократії, розчаруванням у частини людей очікуваних надій на демократичні зрушення, спрощеним трактуванням суті демократії, силою тягlosti попереднього досвіду. Наближення до вихідних і сутнісних проблем демократичного розвитку вимагає осмислення попереднього стану демократії.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АЧ України

її нових рис в умовах перехідного періоду, коли вона набуває формацийного характеру.

Актуальність дослідження проблем демократії зростає у зв'язку з поширенням і глобалізацією демократичного процесу в світі і потребами пошуку оптимальної моделі політичного розвитку в Україні.

Важливість дослідження особливо посилюється в умовах прийняття нової Конституції України, коли демократія, розвиваючись на конституційних засадах, виступає як визначальний імператив сучасності.

Предметом дисертаційного дослідження є демократичний процес в Україні, дія тоталітарних методів, боротьба за утвердження свободи слова, друку, вільних виборів, зібрань та інших конституційних прав громадян; розвиток представницьких і прямих форм демократії, становлення політичної опозиції та формування багатопартійності; характер перехідного періоду від командно-адміністративної системи до демократичного, правового суспільства. **Об'єктом** роботи є недостатньо вивчені в теоретичному плані та найбільш істотні з практичної точки зору сторони предмету дослідження:

- форми, методи і механізми гальмування демократичного розвитку в умовах тоталітарної політичної системи і під тиском змін політичних курсів та їх лідерів;
- діяльність суб'єктів демократичного розвитку: виборних органів влади та самоуправління, народних депутатів, правлячої партії та опозиційних організацій, дисидентів, правозахисників;
- вплив на демократизацію українського суспільства П.Шелеста, В.Щербицького, В.Івашка, Л.Кравчука, І.Плюща, С.Гуренка, О.Мороза, Л.Лук'яненка, М.Руденка, В.Чорновіла, І.Юхновського та інших політичних діячів України;
- демократичне волевиявлення народу через вибори, сходи громадян, загальні обговорення документів, референдуми, віче, мітинги, демонстрації, страйки, петиції, звернення.

Всі ці складові об'єкту дослідження розглядалися на тлі соціально-економічного і політичного процесу, що відбувався в Україні у 60-ті - 90-ті роки ХХ ст. і характеризувався взаємозалежністю та взаємообумовленістю у своєму розвитку.

Демократія, яка асоціюється з 1985 роком, є логічним продовженням політичного процесу, що розпочався в 60-ті роки і має системне завершення в середині 90-х років. Її нові тенденції розвиваються в умовах побудови демократичної, правової Української держави, громадянського суспільства. В кінці 60-х років - на початку 70-х завершилась зміна політичного курсу на збереження існуючої системи влади і ліквідовувалися ті початки демократизації, що пов'язувалися з рішеннями ХХ з'їзду правлячої партії. Не дивля-

чись на це, не припинялась боротьба за демократію, національне відродження в Україні під впливом об'єктивних закономірностей світового розвитку. Таке становище було характерним аж до другої половини 80-х років. **3 1985 року** поступово, інколи непослідовно, половинчато, в умовах сильного опору старих політичних структур розпочався шлях до нової якості суспільства - до демократії та цивілізації. **На початку 90-х років** стали фактами політичного життя революційні події по утвердженню української державності мирним демократичним шляхом. Важливе значення в цьому процесі відіграли демократичні вибори, нові демократичні організації, а також такі державно-політичні документи як Декларація про державний суверенітет України, Акт проголошення незалежності і процедура проведення всенародного референдуму на підтвердження цього Акту, поступове утвердження демократії в умовах складного перехідного періоду.

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є критичний аналіз і об'єктивна оцінка причинної обумовленості та історико-політологічного змісту процесу переходу в Україні від тоталітарної політичної системи до демократичного суспільства мирним еволюційним шляхом з використанням представницьких і прямих форм демократії. Для досягнення означеної мети передбачається розв'язати в рамках дисертаційної роботи такі завдання:

- дослідити механізм дії тоталітарних методів, що були направлені на гальмування демократичного розвитку, особливості еволюції політичної системи від забезпечення функціонування панівної ролі компартії на державну владу до багатомірності політичного розвитку;
- вивчити специфіку та особливості виборчої системи в Україні в історичній ретроспективі, в умовах політичного плюралізму та соціально-економічного реформування;
- проаналізувати основні форми, методи організаційного, ідейно-політичного становлення політичної опозиції в умовах репресій, переслідувань, протидії бюрократично-централізованого правлячого режиму демократичним прагненням і домаганням;
- на основі матеріалів дисертації дати історико-політологічну оцінку, скласти хронологію проведення мітингів, страйків, інших форм прямої демократії і визначити їхню роль у становленні демократії, у боротьбі за проголошення незалежності України.

Методологічну і теоретичну основу дослідження складає система цивілізаційних поглядів, що відображає гуманітарні принципи будівництва та розвитку українського суспільства, загальнонаукові принципи об'єктивності та історизму і конкретні дослідницькі методи, що застосовуються в світовій науковій практиці. Її складовою частиною є підходи та принципи до демократії як загальнолюдської цінності, сформульовані в Загальній Декларації

прав людини, в Прикінцевому Акті НБЄС, в Паризькій Хартії для нової Європи, а також викладені видатними зарубіжними та українськими вченими Арістотелем, Платоном, Жан-Жаком Руссо, Ш.Монтеск'є, Т.Джефферсоном, М.Ганді, Г.Сковородою, М.Костомаровим, М.Драгомановим, М.Грушевським, В.Вернадським, А.Сахаровим, М.Руденком та іншими. 1893 року Володимир Вернадський, зокрема, зазначав: "Мені здається, основою всього служити повинен принцип демократії в самому широкому розумінні слова... Єдина форма суспільства при свободі особистості - демократія. Це вища форма з точки зору розвитку свідомості".¹

Специфіка методології дослідження полягає у тому, що окремі його складові перебувають на стику політологічних, історичних та інших галузей знань. Це визначило напрям дослідження, обсяг використаних джерел, науково-довідковий апарат, історіографічний аналіз, сутність концептуальних положень і висновків. У роботі використані предметно-хронологічний, емпіричний і системний, порівняльний та ретроспективний методи.

Такі методи дозволяють визначити демократичну сутність і реальний зміст історичних і політичних явищ шляхом встановлення зв'язку між тенденціями розвитку та об'єктивним ходом суспільного прогресу, проєкцію їхньої доктринальної суті на реальні історичні процеси.

Використання порівняльного і ретроспективного методів аналізу дозволило дисертанту співставити розвиток демократії, дію політичних інститутів, ідей та цінностей в різних історичних умовах. Порівняльний аналіз надає можливості вивчати політичні явища і факти як у тісному зв'язку з тією історичною обстановкою, в якій вони виникли і розвивалися, так і в їх якісних змінах на різних етапах руху вперед. Порівняння окремих етапів і періодів демократичного процесу допомагає виявити об'єктивні тенденції його розвитку, зробити конкретний аналіз, простежити хронологію та еволюцію.

Метод ретроспективного аналізу політичних явищ, що використовувався дисертантом при історико-політологічному дослідженні демократії до і після 1985 року, сприяє розвитку прогностичної функції політичної науки. Емпіричний підхід дає можливість дослідити демократичну поведінку, громадську думку, політичну культуру громадян на різних етапах політичного розвитку, вивчити вплив різних факторів на зміцнення чи послаблення інститутів демократії. Системний підхід сприяв розкриттю тієї основи, системної якості, завдяки яким на загальному тлі розвитку виявлялися важливі його елементи як одне ціле.

¹ Вернадський В.И. Из дневника 1893 г. 7 февраля. Москва // Начало и вечность жизни. - М., 1989. - С.510.

Для всебічного аналізу проблем демократії дисертант застосував метод безпосереднього спостереження і участі, вивчення документів, інтерв'ю з учасниками подій, архів автора.

У процесі наукового дослідження теми джерельною базою виступали законодавчі акти, рішення і Постанови Верховної Ради України, документи і матеріали місцевих органів влади. Джерелознавчому дослідженню були піддані програмні, статутні документи, постанови, декларації, заяви, звернення, ухвали політичних партій та громадських організацій у період становлення політичної опозиції, в яких містився як значний фактичний матеріал, так і обґрунтування необхідності демократичного розвитку.

Цінні архівні документи, що засвідчують стан і розвиток демократії, політичних інститутів і процесів, вивчалися в центральних та обласних архівах України, в архівах м.Москви Російської Федерації. Важливе значення для розробки проблем мали документи і матеріали з приводу становлення нових інститутів демократії, ліквідації основ тоталітарного режиму, проголошення незалежності України, що містяться в Постановах, Указах Верховної Ради України, її Президії за 1990 - 1992 рр.

Автор вперше вводить у науковий обіг значну частину документів, що мають важливе значення для формулювання політологічних доктрин сучасності.

Наукова новизна дисертації полягає в постановці проблеми та обґрунтуванні авторської концепції сутності демократичних процесів в Україні до і після 1985 року, яка дала змогу виявити основні чинники, особливості та закономірності переходу до демократичного суспільства і побудови незалежної Української держави.

При цьому важливі складові новизни визначаються у дослідженні:

- стану наукової розробки проблем демократії в історичних і політологічних працях з урахуванням світоглядної еволюції, який дає змогу зробити висновок про те, що демократія є важливим фактором прогресивного суспільно-політичного розвитку і відіграє вирішальну роль при умові, коли виступає як загальнолюдська цінність;
- історико-політологічного характеру не лише конкретних демократичних процедур, принципів, представницьких і прямих форм, а й їхньої комплексної взаємодії, що впливає із особливостей і взаємозалежності єдиної політичної системи;
- загальних теоретичних і практичних дій політичних партій і визначенні характерних тенденцій демократичного розвитку в умовах багатопартійності;
- механізмів протидії демократії у 60-80-х роках та її залежності і розвитку від змін політичних курсів;

- історії, специфіки та особливостей виборчої системи в Україні, її поступової зміни під впливом демократичних тенденцій;

- процесу становлення політичної опозиції в умовах тоталітарної політичної системи, основних засобів та етапів її організаційного та ідейно-політичного оформлення;

- використання мітингів, демонстрацій та інших форм прямої демократії для активізації участі мас у демократичних перетвореннях у країні, для впливу на детермінізм перехідного періоду;

у доведенні висновку, що боротьба за демократію стала основною формою національного відродження. Цей поступ мав безперервний характер і включав легальні і нелегальні національно-визвольні змагання, опір тоталітарним методам, дисидентський рух, боротьбу за права людини;

в аналізі труднощів і суперечностей демократичного процесу до і після 1985 року, коли замість опанування народних мас, які є природною основою його сили, демократичні організації розпочали внутрішню боротьбу за лідерство, перевагу надавали політичному театризму, не висунувши достатньо плідних концепцій щодо подальшого розвитку країни. На суперечливість демократичного розвитку впливає відсутність єдиного для всіх загальнонаціонального інтересу;

в обґрунтуванні висновків: а) про притаманність українському суспільству амбівалентності в умовах становлення нових демократичних інститутів, що знайшло підтвердження в підсумках проведених референдумів, виборів, громадських опитувань електорату; б) про можливі тенденції подальшого розвитку демократії в Україні, коли з 1985 року формується нова демократична парадигма поведінки; в) про необхідність оформлення нових моделей співвідношення опозиції і влади, прямих і представницьких форм демократії, пропорційно-мажоритарних засад функціонування виборчої системи;

у визначенні на основі політологічних методів Е.Фромма, Д.Рісмана, В.Хагемана, Г.Лассуела, М.Вебера типології політичного лідерства в Україні на протязі 60-х - 90-х років ХХ століття;

в апробації та реалізації цивілізаційного підходу до демократії як загальнолюдської цінності, що консолідувало політичні сили в умовах боротьби проти тоталітарних методів і сприяло становленню громадянського суспільства, правових відносин.

Теоретична і практична значущість результатів дослідження визначається новизною і комплексним підходом до аналізу поставленої проблеми. Вирішення завдань дисертаційної роботи є важливим фактором розвитку політичної думки в Україні як в теоретичному, так і в політико-прикладному відношенні, бо дозволяє сформулювати ряд нових висновків, проаналізувати розвиток подій, які раніше не вивчалися, або трактувалися однобічно. Значення роботи полягає і в тому, що вона певною мірою заповнює прогалини в

комплексному науковому вивченні демократії як цілісного явища політичного життя. Авторське трактування деяких положень теорії і практики демократичного розвитку допоможе підвищити рівень взаємодії різних галузей гуманітарної науки, послужити основою для подальшої наукової розробки проблем демократії.

Теоретична цінність дисертації полягає також у тому, що її положення і висновки сприяють більш адекватному уявленню про генезис демократії в Україні, боротьбу за неї в останні роки перед проголошенням незалежності та її стан і тенденції розвитку після 1991 року. Практичне значення дисертаційної роботи визначається тим, що в науковий обіг вводиться нова концепція щодо демократичних процесів в Україні у 60-90-х роках ХХ ст. Матеріали дослідження можуть допомогти політологам, політикам-практикам, історикам, правникам у дослідженні сучасних проблем суспільного і державного життя України, при викладанні вузівських гуманітарних курсів.

Апробація. Результати дослідження викладені в публікаціях, список яких додається. Дисертація обговорювалася і була схвалена на кафедрі філософії, соціології та історії Дніпропетровського агроуніверситету. Принципові ідеї, висновки і рекомендації обговорювалися у відділі теоретичних і прикладних проблем політології Інституту національних відносин і політології НАН України. Ряд наукових проблем, досліджених автором, висвітлювалися у його виступах на науково-практичних конференціях, семінарах (м.Київ, Дніпропетровськ, Донецьк, Львів, Івано-Франківськ, Москва) за участю вчених, політиків.

Матеріали, узагальнюючі висновки дослідження впроваджуються в учбовий процес при викладанні автором курсу "Політологія", "Історія України і сучасний світ", спецкурсу "Демократичні традиції в Україні". Ряд наукових проблем, вивчених автором, знайшли відображення в авторських програмах, які звучали по обласному радіо і телебаченню, а також публікувалися в центральних та обласних газетах.

Достовірність їхніх результатів забезпечується документами і матеріалами, а також методикою, на основі якої виконана робота.

Ступінь наукової розробки теми. Вивченню проблем демократичного розвитку в період, що досліджується, присвячена значна кількість робіт досить різнопланового характеру. У залежності від часу, в який були написані ті чи інші праці, вони ґрунтувалися на різних методологічних засадах і відрізнялися глибиною аналізу реального змісту політичних процесів, ступенем об'єктивності, способом викладення матеріалу.

У дослідженні демократії до і після 1985 року в Україні виділяються три періоди, протягом яких переважали неадекватні і навіть протилежні один одному підходи в характеристиці демокра-

тичних процесів, у ставленні до демократії. **Перший** період охоплює кінець 60-х - 1985 роки. Робота дослідників у цей час в основному була присвячена узагальненню досвіду про партійне керівництво органами народовладдя та громадськими організаціями, систематизації матеріалів по пропаганді соціалістичної демократії. Політологічні дослідження проблем демократії здійснювалися в рамках історії, філософії, політекономії, юриспруденції і не повинні були протирічити доводам про неухильне зростання ролі компартії, про класову вищість соціалістичної демократії. **Другий** період у дослідженні теми пов'язаний з початком реалізації в 1985 році курсу офіційної влади на реформи існуючого устрою і закінчується в 1989 році, коли розпочинається зміна політичної системи, заснованої на засадах тоталітаризму, визначається юридично вмотивована опозиція, що обумовило виникнення різних концепцій у гуманітарній науці, іншої методології дослідження проблем демократії. **Третій** період охоплює час з 1989 р. до середини 90-х років, коли науковість почала бути визначальною, а історико-політологічні дослідження інтенсивно виходять на нові методологічні і теоретичні принципи, українська наука виходить із лещат загальносоюзного мислення, набуваючи державноукраїнського звучання. З 1990 року запроваджується нова наукова спеціальність - політологія.

Загальна характеристика історіографії та методологічних підходів у перший період визначається тим, що об'єктивне відтворення політичного процесу, яке ґрунтується на багатій джерельній та концептуальній базі, поступається в ці роки ідеологізованим роботам, що писалися під контролем партійної цензури. Хоча праці цього періоду мали достатній рівень професіоналізму і фактологічності, але їхня творча суть обмежувалася офіційними канонами. І все ж варто погодитися з думкою німецького політолога Яна Егберта, що колишня радянологія не втрачає об'єкт дослідження і "ще зберігатиме своє значення, допомагаючи краще зрозуміти перехідні процеси в нових державах".¹

Проблеми демократії хоча й досліджувалися, але носили локальний характер. Офіційною наукою вивчалась роль Рад, громадських організацій, партійне керівництво всіма сферами життя. Майже не аналізувалась демократична суть політичної системи, історія виборчих кампаній, прямих форм демократії тощо. Документальні видання рішень комуністичної партії, присвячені Дню Конституції, черговим виборам до Рад, брошури, що пропагували різні постанови, резолюції були основними з проблематики політичного змісту демократії. Безпосереднє відношення до аналізу розвитку демократії мали монографії А.Конашевич, Л.Гаврилюка, Л.Гайдукова, Б.Кузьміна, І.Орлова, Л.Юзькова. Робота А.Конашевич хоча й була

¹ Егберт Ян. Перелом у Східній Європі // Сучасність. - 1994. - №5. - С.79.

однією з перших по такій проблематиці, але розвиток соціалістичної демократії розглядався автором не через дію демократичних принципів та інститутів, а через п'ятирічні плани.¹ Головною вирішальною умовою розвитку демократії в цій праці виступає не народ, як носій влади, а зростання ролі компартії. Не дивлячись на стереотипність, притаманну для того часу, Л.Гайдуков у своїй монографії поряд з традиційним аналізом партійного керівництва висловлює думку про необхідність формувати середній клас у робітничих колективах, а також обґрунтовує тезу про потребу більше уваги приділяти моральній стороні різного роду економічних починів, змагань та ініціатив². І.Орлов розглядав роль і місце трудового колективу в розвитку соціалістичної демократії, в тому числі і через аналіз бригадної форми організації праці, через звернення до соціологічних опитувань³. Але переважаючим у цих та інших працях науковців про концептуальний підхід, за яким розвиток демократії, її роль у суспільстві, пов'язувалися з рішеннями чергових з'їздів компартії, а суть могла бути лише класовою.

Значну увагу дослідженню проблем демократії в цей період приділяв Д.Керімов. Є в його роботах розділи про представницьку і пряму демократію, але їх розгляд був досить узагальненим і декларативним⁴. Цікавою на той час була монографія Л.Карпетяна⁵. У ній чи не вперше говорилось про необхідність розглядати соціалістичну демократію як таку, що розвивається на принципах гуманізму і справедливості. Ця робота має посилання на Г.Плеханова, що теж не завжди зустрічалося при розгляді проблем демократії.

Узагальнюючих праць про розвиток демократії в Україні, в тому числі і соціалістичної, в зазначений період не було. Деякий аналіз демократичного процесу можна знайти в книзі "Советская демократия. Очерк становления и развития" /М., 1983/, яка подає історичний нарис радянської демократії, що було характерним і для України. Але про об'єктивність та неупередженість цього дослідження говорити важко, бо вся історія демократії теж розглядалась з класових позицій.

¹ Конашевич А.П. Деятельность Компартии Украины по дальнейшему развитию социалистической демократии.-К.,1985.- С.4-19,22,107.

² Гайдуков Л.Ф. Партийное руководство экономикой развитого социализма.- К., 1981.- С.131.

³ Орлов И.В. По законам советской демократии.- М., 1984.- С.19-30.

⁴ Советская демократия в период развитого социализма /Под общ.ред. Д.А.Керимова.- М., 1979; Керимов Д.А. Демократия развитого социализма.- М., 1988 та інші.

⁵ Карпетян Л.М. Научное управление и демократия.- М., 1979.- С.64.

У 70-ті-80-ті роки значна частина публікацій з проблем демократії виходила в серії вид-цтва "Знання". У роботах М.Марченка, М.Фуруева, М.Дьомочкіна, М.Ольшевського, А.Селіванова, В.Бондаря, Т.Джафарлі, українських істориків і правознавців Л.Гордієнка, В.Копейчикова, М.Проскури, А.Мінгазутдінова, О.Костюченка, Ф.Терехова містився фактичний матеріал про розвиток демократичних процесів лише в межах монополії однієї партії на владу. Серед названих авторів слід відзначити роботу Т.Джафарлі, який навів у своєму дослідженні досить цікавий і незвичний для того часу досвід щодо вивчення громадської думки, а також акцентував увагу на потребі посилення моральних вимог до керівників¹.

Окремим аспектам розвитку демократії в зазначений період було присвячено ряд докторських та кандидатських дисертацій. Назви і зміст цих праць цілком співпадали з вимогами офіційної методології та стереотипних принципів, хоча містили вони цікавий фактичний матеріал, у них висловлювались прогресивні пропозиції.

У цілому ж, партійна, класова методологія та принципи дослідження в 70-ті-першій половині 80-х років все більше і більш цементували становище кризи, що, безперечно, спричинило негативний вплив на зміст гуманітарних наук. Освячення "партії - держави" як норми, як закономірності фактично змушувало науковців обґрунтовувати те, що не вкладалося в об'єктивний розвиток цивілізації, наукове сприйняття дійсності. Більшість авторів без особливої аргументації відкидали намагання західних вчених переконати в необхідності лібералізації та демократизації радянського суспільства шляхом відокремлення партії від держави. На критику західних політологів виборчої системи в СРСР, яка не передбачала альтернативності, офіційна радянська історіографія відповідала твердженням, що висування, наприклад, одного кандидата на депутатський мандат є радянською практикою. Пропагувались також стереотипні уявлення про безконфліктність розвитку партії і суспільних відносин, автоматичне зростання демократичності при керівній ролі компартії, вищість принципів класовості над загальнолюдськими, незмінність інститутів демократії, соціальної структури суспільства і національних відносин, абсолютну істину документів чергового партійного з'їзду, пленуму, конференції.

Проблеми демократії в цей період посіли важливе місце в нелегальній літературі. Самвидав став у 70-ті роки стихійною формою здійснення гарантованих Конституцією прав на свободу слова. Він набув популярності саме в зазначені роки, бо з кінця 60-х у самвидаві з'являються статті з авторським підписом, в яких з позицій ле-

¹ Джафарлі Т.М. Изучение и учет общественного мнения в партийной работе. - М., 1982; Його ж: Право вести за собой. - М., 1984.

нінських праць була зроблена спроба проаналізувати гострі проблеми демократії, прав людини, соціального і національного розвитку України. Це були роботи українських істориків, письменників, журналістів, літературних критиків. Серед заборонених історико-публіцистичних творів інтерес у громадськості викликали праці І.Дзюби, В.Чорновіла, Є.Сверстюка, М.Брайчевського, О.Апанович, В.Мороза, М.Руденка та інших. Значний фактичний матеріал про порушення прав людини, національне пригнічення українського народу надавав самвидавницький журнал "Український вісник" під редагуванням В.Чорновіла. З 1970 по 1972 роки у Львові вийшло шість випусків цього часопису близько 100 примірників кожний. Про історію руху опору партійно-бюрократичній системі широко інформував самвидавський часопис "Хроніка поточних подій", який виходив з 1968 по 1983 рік у Москві і нелегально розповсюджувався в Україні¹.

Значний внесок у дослідження історії демократичного розвитку в Україні був зроблений у ці роки вченими української діаспори в Канаді, США, Німеччині, інших країнах². 1976 року український дисидент Л.Плюш емігрував до Франції, де в 1977 році з'явилася друком його книга "В карнавалі історії" про становище з правами людини в Україні. З 1978 року Українська Гельсинська Група почала видавати самвидавський "Інформаційний Бюлетень", а з 1980 року закордонне представництво УГГ публікувало в Нью-Йорку "Вісник репресій в Україні" за редакцією Надії Світличної. З кінця 1977 року поширювались у самвидаві в Україні "Позиції українських політичних в'язнів" за підписом Олексі Тихого і о.Василя Романюка, в яких йшлося про необхідність здобуття Україною державної незалежності, про її місце в "колі демократичних країн світу"³.

Наукові історичні і політологічні праці з проблем демократії публікувались у цей період у журналі "Сучасність", який видавався в Нью-Йорку. Саме тут також друкувались роботи І.Дзюби, Л.Костенко, В.Стуса, Є.Сверстюка та багатьох інших заборонених авторів в Україні.

Другий період історіографічного огляду охоплює відрізок часу з 1985 по 1989-ті роки, коли стан гуманітарної науки виявився не в простому кількісному накопиченні кризових явищ, а в суттєвій ломці сталих стереотипів і схем, у назріванні глибокої трансформації

¹ Максимова Э. История инакомыслия тиражом в 50 тысяч экземпляров // Известия. - 1991. - 7 мая.

² Див.: Зарубіжні українці /С.Ю.Лазебник /кер.авт.кол./, Л.Ю.Лещенко, Ю.І.Макар. - К., 1991. - С.74, 76-77, 107, 108, 143.

³ Див.: Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. - К., 1991. - С.147.

дослідницьких методів і наукових підходів. У центрі цієї кризи стояли не система, не архіви, а сам дослідник: йому необхідно було змінювати свої методологічні і гносеологічні принципи та орієнтири. Можливо саме це і стало причиною того, що найбільш цікаві роботи, які висвітлювали невідомі сторінки з історії політичного розвитку, з'явилися спочатку в публіцистиці, а в науковій сфері ще залишалися недоторканими проблеми методології, система дефініцій, важкий тягар ідеологізації.

Зміна парадигми (від грецьк. *взірець*, приклад) в гуманітарній науці розпочинається з 1985 року і поступово формується як цілісний процес до 1989 року під впливом політики гласності та на тлі кризових явищ у соціально-політичній та економічній сферах. Ця зміна включала в себе відмову від догматизованого і навіть сакралізованого марксизму і ленінізму як універсальних методологічних канонів.

Саме в цій новій парадигмі з 1988 року з'являються альтернативні наукові праці, посилюється роль історії, політології для сучасної політики, для передбачення можливого розвитку подій. Гуманітарна наука в Україні розпочинає висвітлювати принципово нову проблематику: аналіз демократичного розвитку в єдності з духовним, культурним, національним відродженням. Уперше за багато десятиріч наука піднімає нову глибину, яка відходить від союзно-центрального погляду на історичну долю України і на суспільний розвиток узагалі.

Але переважаючою і визначальною тенденцією розвитку історіографії в цей період було загальнотеоретичне мислення в рамках лише соціалістичних концепцій. Прикладом може служити тема соціалістичного самоуправління, яка стала актуальною в межах дослідження проблем демократії в 1985 і 1986 роках. При цьому багато авторів, ратуючи за соціалістичне самоуправління, не робили спроб аналітично підійти до суті самого соціалізму, який панував у суспільстві. Звідси всі спроби вивести на практичне втілення форми самоуправління наштовхувались на адміністративно-командну систему, що характеризувала той реальний соціалізм, у тому числі й в Україні, і, безперечно, не дозволяла ніякого демократичного впливу.

В Україні в 1985, 1986 роках виходять друком монографії, статті, в яких акцентується увага на необхідності розвитку демократії, самоуправління у відповідності з рішеннями чергового з'їзду КПРС, з'являються нові розділи під назвою "Поглиблення демократизму політичної системи". Автори відзначають нові акценти, що поширювалися в термінології компартії, як відображення початку нового політичного курсу. Але причини такого тлумачення розвитку не вияснялися і не досліджувалися. Крім того, стверджувалася

попередня формула, що "лише партія є гарантом і носієм демократії"¹.

Такий підхід до аналізу політичної системи в умовах офіційно проголошеної політики гласності і демократизації був характерним також для монографій Є.Ковешникова, М.Марченка, І.Рожка². Автори продовжували викривати зарубіжних опонентів з приводу їхніх тверджень про наявність у СРСР тоталітаризму, що Ради є досить неефективні, формальні заклади та інш. 1989 року вийшла книга В.Копейчикова "Гуманізм радянської демократії". Цікава за змістом фактичного матеріалу ця робота, на жаль, залишалась на старих методологічних принципах і відрізнялась від попередніх лише за кількістю вживання слова гуманізм. Аналіз демократичних процесів в Україні підтверджується чомусь соціологічними опитуваннями в Москві³.

У 1988-1989 роках з'являються роботи, які можна кваліфікувати як перехідні до нового покоління історіографії. З певними обумовленнями до таких праць відносяться публікації В.Городяненка, Ф.Бурлацького, Ю.Буртіна, І.Бестужева - Лади⁴. У монографії В.Городяненка на перший план дослідження виходять проблеми підвищення активності трудящих України в управлінні виробництвом. Автор одним з перших у цей період подає критичний огляд літератури попередніх років. Ф.Бурлацький аналізує діяльність таких українських діячів як П.Шелест, М.Підгорний, намагається дати визначення терміну "застій" і досить успішно розкриває механізм дії таких явищ, як стагнація суспільства. Ю.Буртін аналізує проблему гарантій народовладдя, які він бачить у зміні виборчої системи, при якій не повинно бути керівної ролі компартії, доводить важливість і необхідність для демократичного розвитку існування такого інституту як відставка посадових осіб. І.Бестужев-Лада одним з перших розпочав аналізувати феномен доби Л.Брежнєва в політичному і духовному розвитку.

У 1985-1989 роках значний вплив на пропаганду ідей демократії, хоча й у рамках офіційного курсу, мали проблемно-тематичні статті в головних органах компартії "Правда", "Советская

¹ XXVII съезд КПСС о социально-политическом и духовном развитии советского общества / Авт. кол.: Н.Г. Сырцов / рук. /, В.Г. Антоненко, В.Г. Колодзько, К.С. Лузик. - К., 1986. - С.38-42,45.

² Ковешников Е.М. Партия, Советы, ускорение. - М., 1987; Марченко М.Н., Рожко И.Н. Демократия в СССР: факты и домыслы. - М., 1988.

³ Копейчиков В.В. Гуманизм советской демократии. - К., 1989. - С.4,73.

⁴ Городяненко В.Г. Опыт и проблемы повышения активности трудящихся в управлении производством. - К., 1989; Бурлацкий Ф.И. Новое мышление. - М., 1989; Третья полоса. Хроника перестройки / Сост. Н.Н. Боднарчук, Ю.Буртин. - М., 1988; Бестужев-Лада И. Торжественный марш на месте // Неделя. 1988. - № 25.

культура", які нерідко передруковувались у газетах України. Поява таких публікацій була пов'язана перш за все з рішеннями з'їздів, пленумів ЦК КПРС, які під керівництвом М.Горбачова з 1985 року почали змінювати політичний курс у сторону демократії в рамках принципу соціалізму та інтернаціоналізму. Викликали інтерес статті під назвою "Партія і поглиблення соціалістичної демократії", "Соціалістична демократія: творчість мас", "Революційна суть перебудови" та інші. Після січневого (1987 р.) пленуму ЦК КПРС, аналогічних пленумів ЦК компартії України, обласних комітетів розпочалась ціла кампанія по висвітленню ідей демократії під рубрикою "Більше соціалізму, більше демократії".

Значна кількість публікацій про демократію при збереженні старих структур не могла не привести до накопичення критичного ставлення до самої суті демократії. Це засвідчують матеріали зустрічей М.Горбачова з керівниками засобів масової інформації, які відбулись у лютому і липні 1987 року. На останній зустрічі тодішній головний редактор газети "Известия" І.Лаптев заявив: "мені здається, що у нас у всіх накопичується певна втома від гласності і прямоти. Підійшов час нового поглибленого аналізу процесу демократизації"¹.

Такі нові настрої в 1988 році вилились у масові публікації з критикою культу особи Сталіна і сталінізму, з аналізом радянського бюрократизму, зловживань тощо. У порівнянні з цим новий курс в Україні, як справедливо зазначає Орест Субтельний, "лишався явищем рідкісним і відносно притишеним"².

Після того, як були звільнені у 1987-1988 роках політичні в'язні, з'явилась альтернативна офіційній історіографії концепція поглядів на сучасний і минулий історичний і політичний розвиток. Важливу роль у цьому відіграв поновлений випуском "Український вісник", 7,8,9-10 числа якого вийшли в 1987 році. Привернув увагу громадськості відкритий лист М.Горбачову, який склав В.Чорновіл. Цей документ мав програмовий, науковий характер, бо піднімав важливі проблеми демократичного розвитку, національного відродження України з нових позицій, за якими демократія виступала як загальнолюдська цінність³. Такий же підхід застосовувався і в статті В.Чорновіла "Дещо про "демократію по-Брежнєвськи". Неформальною організацією - Українським культурологічним клубом - у жовтні 1987 року був організований альтернативний науковий вечір

¹ Убежденность - опора перестройки // Правда. - 1987. - 14 февраля; Практическими делами углубляют перестройку // Правда. - 1987. - 16 июля.

² Субтельний О. Україна. Історія. - К., 1992. - С. 461.

³ Український вісник. Вип. 7,8,9-10. Серпень, вересень, жовтень-листопад 1987 р. - Київ-Львів. Передрук самвидавського журналу з України. - Українське вид-цтво Смолоскип. - Балтимор. - 1988. - Торонто. - С. 13, 490.

на тему "Білі плями української історії", де приводились аргументи, що, не дивлячись на гасла перебудови, "сталінська система продовжує функціонувати".

У цілому ж другий період історіографічного огляду виявив неспроможність офіційної науки адекватно осмислити події, викликані політикою гласності, демократизації. Якщо історіографія 50-60-х років відзначена творчим пошуком у теорії та методології гуманітарної науки, що виявилось у появі чисельних дискусій, гуртків, секцій з питань методології, то в другій половині 80-х років цього не сталося. Теоретична думка певним чином була паралізована і це при тому, що зовнішня і внутрішня свобода дослідника стала набагато ширшою.

У цей же час, як і в попередні роки, цікаві праці з'являються за кордоном. Одна з таких публікацій привернула увагу науковців в Україні. Це була робота Е.Монтеса "СРСР при Горбачові. Більше соціалізму, більше демократії". Це видання ввійшло в число десяти бестселерів на книжковому ринку і успішно конкурувало з детективними романами. У розділі "Від застою до реформи" автор розкриває зміст того процесу, що розпочався з 1985 року. Особлива увага приділялась розвитку самоуправління народу, розширенню прав і свобод громадян, у цьому бачився ключ до подолання інерції, спосіб ефективної боротьби з бюрократизмом.¹

Вплив М.Горбачова на демократизацію радянського суспільства привертав увагу багатьох європейських та американських вчених. Серед них слід назвати Л.Фішера-Руж, Т.Нейлоре, Х.Брема, С.Бялере, Ф.Банді, роботи яких у перекладі були опубліковані окремою книжкою.² Для цих авторів розуміння демократичного розвитку в СРСР сприймалося лише через харизматичну особистість М.Горбачова. Ці дослідники не звертали увагу на імперську суть Союзу, на проблеми народів і республік, які в нього входили, в тому числі і на долю українського народу.

Серед видатних американських політологів З.Бжезинський першим подав аналіз імперської суті СРСР і виклав логіку подальшої боротьби українського народу за незалежність і його природне, демократичне право мати повноцінну самостійну державу.³ Дж.Кенан, Річард Пайпс теж прийшли до висновку в своїх працях, що демократія в Україні страждає від імперської політики. Річард Ніксон у 1988 році видав книгу "1999 - перемога без війни", де йшла

¹ Emando Montes. La URSS de Gorbachov. Mas socialismo, mas democracia. Mexico, Ediciones de Gultra Popular, 1987. - 138-143 p.p.

² Див.: Что на западе говорят о перестройке? - М., 1989.

³ Див.: Бжезинський Збігнев. Великий провал // Всесвіт. - 1992. - №1-2, 3-4, 5-6.

мова про становище України в Радянському Союзі.¹

Більшість зарубіжних учених при аналізі ситуації в Україні виходили із найбільш впливової на той час у політології Заходу плюралістичної концепції (викладена в працях Г.Ласкі, М.Дюверже, Р.Дарендофа, Р.Даля), яка була відображенням постіндустріального суспільства. У той же час специфічний характер політичного розвитку України вимагав урахування в наукових дослідженнях закритості суспільства, впливу тоталітарності, антагоністичності інтересів. Це об'єктивно спонукало аналізувати різні доктрини демократії.

Третій період наукової розробки теми - 1989 - середина 90-х рр. - характеризується інтенсивним виходом на нові методологічні підходи дослідження проблем демократії. Розпочинається цей процес під впливом зміни виборчої системи, проведення виборів з елементами плюралізму в 1989 і 1990 рр., появи відкритої опозиції компартії. Саме в цей період практика демократичного розвитку довела необхідність нового аналізу процесів, значною мірою спростувала попередні офіційні концепції, а це об'єктивно привело до появи нового покоління вже політологічної літератури та історичних, філософських праць.

Серед перших узагальнюючих книг, що підпадають під таку класифікацію, на наш погляд, можна назвати роботу за загальною редакцією В.Журавльова². Ця праця аналізує період, що ввійшов в історію під назвою "застій". У монографії було доведено, що обговорення проекту Конституції 1977 року проходило формально і недемократично. Слід, проте, зазначити, що архівних документів на підтвердження цього висновку, не наводилося. Автори розглядали дисидентство лише як нову форму духовної опозиції, тоді як це явище було, на наш погляд, формою зародження політичної опозиції і мало за мету національне визволення. Не дивлячись на позитивні сторони цього дослідження, автори ще не змогли до кінця розкрити суперечність деформацій, всі складові кризи, проблеми демократичного розвитку.

Популярною в 1989 році була книга "Іншого не дано" із серії "Перебудова, гласність, демократія, соціалізм" (М., 1988). Заголовними статтями в цій роботі були матеріали А.Сахарова, Ю.Афанасьєва, інших московських вчених. Другим виданням із цієї серії була книжка "Через тернії" (М., 1990). З точки зору історії демократії це достатньо узагальнююча, широкомасштабна праця. Серед її авторів були Л.Васильєв, А.Ципко, В.Кисельов, В.Сироткін,

¹ Див.: Болюбаш В. Російський імперіалізм у сучасній публіцистиці США // Літературна Україна. - 1993. - 18 лютого.

² На порозі кризиса: нарастаніе застоиних явлений в партии и обществе. / Под общ. ред. В.В.Журавлева. - М., 1990.

А.Бутенко, Л.Баткін, І.Клямкін та інші. Серед проблем, що ґрунтовно досліджувались, були такі, як криза соціалізму, історія номенклатури як антидемократичної форми, проблеми громадянського суспільства, аналіз роботи перших з'їздів народних депутатів, становлення багатопартійності, проблеми свободи і сучасний феномен сталінізму та інші. Є в цій роботі епізодичні приклади з історії політичного розвитку України, а проблема взаємодії демократичного і національного аналізувалась однобічно, серед авторів не було жодного представника українського демократичного руху.

Для методологічного і концептуального осмислення проблем демократії через розуміння її як загальнолюдської цінності помітне значення відіграв словник за редакцією російського історика Ю.Афанасьєва і французького країнознавця Марко Ферро, який поширювався в Україні з 1989 року. У розділі "Дисиденти" автори наводять історичні факти про участь у боротьбі за демократію українського правозахисника П.Григоренка, національно-культурних, релігійних рухів, самвидавської літератури в Україні¹.

За кордоном безпосередньо українським проблемам демократичного розвитку присвятив книгу А.Камінський, яка вийшла 1990 року в Мюнхені під назвою "На перехідному етапі: "Гласність", "перебудова" і "демократизація на Україні".

В Україні подібних видань ще не було, а процес нового мислення в політичній думці пішов за таким напрямком: **по-перше**, розпочалися публікації праць відомих українських істориків і політологів початку ХХ ст. М.Грушевського, Д.Дорошенка, Н.Полонської-Василенко, В.Липинського та інших. Важливе значення мало видання роботи Д.Яворницького про історію запорізького козацтва, його демократичні традиції. Викликала дискусію політологічна доктрина "елітарного консерватизму" В.Липинського, як альтернативна демократичній політичній системі. **По-друге**, в 1989-1990 рр. в українських наукових і публіцистичних журналах були надруковані раніше заборонені самвидавські твори І.Дзюби, В.Чорновіла, Є.Сверстюка, М.Руденка та багатьох інших щодо політичного становища в Україні. **По-третє**, в Україні були видані книги зарубіжних науковців українського походження, які досліджували історію України. Роботи А.Жуковського, О.Субтельного викликали великий резонанс і зіграли помітну роль у політичній думці, у розробці нових підходів до вивчення проблеми демократичного розвитку, бо висвітлювали причини активізації дисидентського руху в 70-ті роки, форми і методи боротьби демократичних сил проти політичного режиму, заснованого на засадах тоталітаризму.

¹ Опыт словаря нового мышления /Под общ. ред. М.Ферро и Ю.Афанасьева. М., 1989. С.412-415.

Ряд суттєвих проблем досліджувальної теми проаналізував в історико-політологічному плані А.Євлахов у роботі "Криза КПРС: витоки та уроки". Серед них - причини падіння авторитету компартії і глибокої її кризи. Науковим відкриттям для політичної науки, на наш погляд, було дослідження автором процесу формування опозиційної свідомості. Аргументувалось також, що формула: виборчі органи - частина партії; первинні організації - основа, апарат - на службі партії свідчить, що проведення якоїсь демаркаційної лінії між ними означає не що інше, як відхід від реальності¹.

Першу спробу дослідити процес становлення багатопартійності здійснили автори книги "Неформали. Хто є хто?" А.Громов, О.Кузін (М., 1990). У цій роботі досліджується соціальна база опозиційності, є звернення до історії "неформальних організацій" України: "Товариства Лева", Українського культурного товариства ім. Т.Шевченка та ряду інших. Варто зазначити, що аналіз, здійснений авторами, не був підкріплений архівними документами, матеріалами з періодичної преси України.

1990 року стався перелом і в підході науковців до закордонної радянології. Якщо раніше автори багатьох книг критикували, розвінчували називали фальсифікацією, або відкидали начисто всі висновки західних політологів, за виключенням окремих вчених - марксистів, то нині значна частина дослідників визнала, що в постановці багатьох проблем вчені із Заходу були близькі до істини².

З 1990 року значний вплив на зміну концептуального осмислення проблем демократії почав відігравати "Український історичний журнал", який відходить від однопартійного тлумачення суспільно-політичних процесів, від загальносоюзного мислення. Якщо в попередні періоди цей журнал надавав перевагу статтям про партійне керівництво інститутами політичної системи, про монопольну роль компартії в цій системі, і лише одна стаття І.Ткаленка³ розглядала розвиток демократії із загальноісторичної точки зору, то в зазначений період публікації журналу ґрунтовно розкривали протиріччя демократичного розвитку, суть сталінізму, роль політичних діячів України, висвітлювали невідомі архівні документи тоталітарної доби. Це засвідчують роботи Ю.Курносова, С.Кульчицького, Д.Табачника, Ю.Шаповала, В.Рички, В.Смолія, В.Литвина, А.Слюсаренка, Ю.Сиволоба, В.Савельєва та інших, які були опубліковані в першій половині 90-х років. 1992 року на сторінках дев'ятого числа цього часопису вперше був проведений

¹ Євлахов А.А. Кризис КПСС: истоки и уроки. - М., 1991. - С.21,134,152.

² Див.: Общественные науки в СССР. - ИНИОН. Рефер.журнал. Серия 5. - №6. - М., 1990. - С.15-19.

³ Ткаленко І.В. Конституція УРСР і документи Верховної Ради УРСР як історичні джерела // УІЖ. - 1983. - №1. - С.140-145.

круглий стіл з проблем демократії на тему: "Шляхи до цивілізованої державності України".

Велике значення для осмислення феномену і місця в політичній історії дисидентського руху, ролі демократії в історії людства мали книги лідера правозахисного руху А.Сахарова. Його робота "Мир, прогрес, права людини" вміщувала "Пам'ятну записку Л.І.Брежнєву", нобелівську лекцію, де проголошувалися слова на захист українських дисидентів¹.

Детальний аналіз історії дисидентського руху в Україні здійснив у 1991 році український історик Ю.Зайцев². Автор подає історію "шестидесятників", розкриває роль українського дисидентства в боротьбі проти правлячої партії, характер тоталітарної політичної системи. Однак, подаючи хроніку дисидентського руху і роль його лідерів, автор не розглядає впливу цього руху на формування демократичної свідомості суспільства, на становлення інститутів демократії в Україні.

Важливе значення для розуміння суті політичної системи в умовах "застою", дії тоталітарних методів мало передрукування в українській пресі мемуарів політичних діячів, які стояли при владі в 70-ті - 80-ті роки і містили значний фактичний матеріал про події в Україні. Такі публікації спогадів Г.Арбатова, Б.Єльцина, Є.Лігачова, С.Родіонова, П.Шелеста, О.Яковлева давали змогу реально визначити права України, її залежність від московської політики. Лише з 1991 року з'являються подібного роду видання українських політиків сучасної доби Л.Лук'яненка, В.Чорновіла, Л.Кравчука, В.Масола, І.Салія, Б.Олійника, О.Мороза, І.Плюща та інших.

1991 рік став поворотним у дослідженні проблеми демократії, бо з цього періоду, особливо після проголошення незалежності України, головними темами досліджень стали проблеми національно-державного відродження, становлення демократичного громадянського суспільства, парламентської демократії, багатопартійності. Цінний вклад у розробку наукових концепцій такого спрямування відіграли перші конгреси Міжнародної асоціації українців, Всеукраїнські та регіональні конференції.

Серед зарубіжних видань останнього періоду стали відомі праці американського вченого з Колумбійського університету О.Мотила, в яких досліджується концептуальний контекст розвитку

¹ Сахаров А.Д. Мир, прогресс, права человека. - Л., 1990. - С.22-31,34-35,60-61.

² Зайцев Ю.Д. Дисиденти: опозиційний рух 60-80-х рр. // Сторінки історії України ХХ століття: Посібн. для вчителів / За ред. С.В.Кульчицького. Упоряд.: В.П.Шевчук, А.А.Чуб. Н.А.Дехтярьова. - К., 1992; Зайцев Ю. Дисиденти // Молодь України. - 1991. - 14-21 травня.

Україні і особливо її керівництво після грудня 1991 р.¹ та робота Дж. Сороса "Утвердження демократії" (К., 1994), що поглиблює сприйняття демократії як загальнолюдської цінності.

Зміна парадигми в науковій літературі відбулась на початку 90-х років і під впливом публікацій праць В. Леніна, що раніше були закриті для дослідників.² Такі видання змусили науковців критичніше переглянути всю теоретичну і політичну спадщину В. Леніна, яка довгий час відігравала роль канонізованих методологічних принципів.

Об'єктивності та науковості прагнули досягти автори перших політологічних узагальнюючих праць. Літопис книг за 1990-1995 рр. вмістив інформацію про видання понад 150 праць, що мали політологічний характер. Біля 40 з них вийшли друком у 1995 році. Лише підручників (за ці п'ять років) з політології було видано понад 20. З точки зору теми дослідження важливе значення мають роботи за редакцією А. Боднара, В. Потульницького, Б. Гаєвського, І. Дзюбка, О. Тарасова, П. Сергієнка, В. Якушика, С. Рябова. Найбільш вдало історико-політологічний підхід до аналізу проблем демократії, у тому числі за останні 30 років, здійснений у роботі за редакцією О. Семківа.³

Звернення до документів для розуміння політичного процесу в Україні при становленні демократичного суспільства було характерним для узагальнюючих праць за редакцією А. Слюсаренка, М. Томенка, Ю. Шаповала, В. Сарбея, В. Смоля, Ф. Турченка, Б. Яроша.

У 1994-1995 рр. опубліковані ґрунтовні дослідження політичних процесів українських політологів. Про це свідчать, зокрема, колективні монографії за редакцією Ф. Рудича, В. Полохала.⁴ Демократія розглядається в них як визначальний імператив сучасності. З'являються і перші рецензії на політологічні праці. Заслугує на увагу такого роду стаття А. Коваленко, яка справедливо зазначає, що молода українська політологія зможе піднятися до європейського рівня лише за умов повернення із забуття та введення в науковий обіг політичних концепцій видатних українських мислителів, а

¹ Olexandr J. Motyl. Dilemmas of Independence Ukraine after totalitarianism. - New York: Council on Foreign Relations, 1993;

Мотиль О. Структурні обмеження й вихідні умови: постімперські держави і нації в Росії та Україні // Сучасність. - 1995. - №9. - С. 61-73.

² Ленин В.И. Письмо В.М. Молотову для членов П-бюро ЦК РКП(б). 19 марта 1922. Сов. секретно // Известия ЦК КПСС. - 1990. - №4. - С. 191-192.

³ Політологія / За ред. О.І. Семківа. - Львів, 1994. - С. 160-162, 268, 407.

⁴ Політичні структури та процеси в сучасній Україні / Ф.М. Рудич / кер. / - К., 1995; Політологія посткомунізму / В. Полохало / кер. авт. кол. - К., 1995.

також вивчення надбань західної політичної думки.¹ А політологи М.Мокляк, І.Дзюбко, М.Вівчарик з цього приводу ще й зазначають: "Історичного підсилення вимагають сьогоденні політологічні розробки". Особливо це стосується, на наш погляд, проблем демократії, бо тут поєднання методів історичного і політологічного аналізу є вкрай необхідним. На актуальність такого підходу звертають також увагу В.Кремінь, Ф.Рудич, А.Білоус, О.Гарань, В.Трипольський, С.Таран. Без історичного аналізу орієнтація лише на класичну політологію, яка утримує політику в жорстких логічних рамках обмежує розуміння характеру суспільного життя.

Історія демократичного процесу в Україні активно досліджувалася на сторінках журналу "Сучасність". У 1992-1995 рр. тут було опубліковано понад 20 статей з цих проблем. Привертають увагу роботи М.Мариновича, А.Білоуса, С.Головахи, В.Рубана, М.Семиволоса, В.Серчика.

З 1992 року в Україні розпочалося видання щоквартальника "Політологічні читання". За чотири роки тут постійно публікувалися статті з проблем демократії, зокрема, В.Кременя, О.Шморгуна, П.Задирко, Є.Сверстюка, які мали значення для методології дослідження.

Велику увагу правовій стороні процесу становлення демократії, у тому числі в контексті світового і європейського досвіду, приділяв журнал "Віче", який видається з квітня 1992 року. За 1992-1996 роки тут теж опубліковано кілька десятків статей з проблем розвитку демократичних процесів. Серед них важливе значення мають роботи Ф.Рудича, В.Трипольського, М.Михальченка, В.Кременя, В.Литвина, В.Якушика та інших.

Поряд з цими журналами питання демократичного розвитку ставили на обговорення такі нові часописи України, як "Політична думка", "Політика і час", "Філософська і соціологічна думка", "Розбудова держави", "Кур'єр Кривбасу", "Український час" та інші.

Серед монографічних видань у 1992-1995 рр., які досить ґрунтовно досліджували такі проблеми як історія дисидентства, утворення багатопартійності, роль політичних діячів, слід виділити роботи Л.Алексєєвої, Г.Касьянова, О.Гараня, В.Литвина.² На перше місце в своєму аналізі Л.Алексєєва ставить український національний рух, але лише в постановчому плані пов'язує його з імперською суттю СРСР. О.Гарань ґрунтовно проаналізував політичні заяви і програми

¹ Коваленко А. Українська політологія: проблеми та крайнощі періоду становлення / / Сучасність. - 1994. - №10. - С.73.

² Алексєєва Л.М. История инакомыслия в СССР. Новейший период. - Вильнюс-Москва, 1992; Касьянов Г.В. Незгодні: українські інтелігенти в дисидентському русі 60-80-х років. - К., 1993; Гарань О. Убити дракона. - К., 1993; Литвин В.М. Політична арена України. - К., 1994.

більшості партій в Україні. Цінним є підхід Г.Касьянова, який показує всі проблеми дисидентського руху в контексті еволюції тоталітарної системи до кризи і занепаду. В.Литвин головну увагу приділяє ролі політичних діячів у суспільно-політичному процесі України.

На початку 90-х років було захищено ряд докторських дисертацій, що присвячувалися окремим питанням становлення багатопартійності. Розпочався захист дисертацій з політологічних спеціальностей, що значною мірою посилило фаховість досліджень. Але автори дисертацій, як і попередніх наукових праць не розглядали демократичні процеси як цілісний розвиток. Поза увагою дослідників залишалися проблеми виборчих кампаній, впливу прямої демократії на становлення демократичного суспільства, організаційний та духовний процес становлення опозиції в умовах посилення тоталітарних методів, змін політичних курсів.

Отже, аналіз всього масиву дублікацій з питань теми дослідження на протязі трьох періодів її наукової розробки дозволяє зробити висновок, що в політичній науці в повному обсязі розвиток демократії до і після 1985 року ще вивчений недостатньо. Систематизовані та узагальнюючі історико-політологічні роботи з даної проблеми перебувають на початковій стадії. Це також визначає актуальність дослідження на рівні конкретного історичного досвіду та дослідження на рівні політологічних доктрин.

2. СТРУКТУРА ТА ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ.

У вступі обгрунтовано актуальність теми, характер періоду, наукову новизну, подано аналіз використаної літератури і джерел, сформульовано мету і завдання дисертаційного дослідження, визначено його методологічну основу, теоретичне і практичне значення.

У першому розділі - "Демократія під тиском тоталітарних методів і змін політичних курсів" - аналізується стан демократії в Україні на різних етапах її розвитку. На формування цих етапів суттєвим чином позначались зміни політичних курсів та їх лідерів і ступінь тоталітарного тиску. Демократія виступала головною причиною змін у суспільстві. Вона стимулювала розвиток політичної системи, вселяла надію на цивілізованість, але й викликала опір і переслідування правлячих структур.

Автор робить висновок, що політичне керівництво України після відмови від стратегії на демократичне оновлення з кінця 60-х років практично всі питання громадського життя вирішувало за допомогою старих методів управління з опорою на бюрократичний апарат, а не народну ініціативу. Саме тому, на перший план у на-

ступі на демократію при зміні політичного курсу виходила регламентація духовної сфери, згортання критики недоліків і культу особи.

Виясняється місце в політичному процесі України П.Шелеста, його протирічливий вплив на національно-демократичний розвиток. Наводяться архівні документи про стриманість і поміркованість П.Шелеста в умовах, коли явно починають відроджуватися сталінські методи. За допомогою відомих в політології методів Е.Фромма і Д.Рісмана сформульовані риси цього політичного лідера як керівника "ринкової ситуації" та людину "зовнішньої орієнтації".

На прикладі обрання В.Щербицького партійним керівником в Україні аналізується стала практика тоталітарної системи, що передбачає розвінчання свого попередника. Головним об'єктом критики П.Шелеста в 1973 році була його книга "Україно наша Радянська". Наводяться матеріали із стенографічного засідання, на якому проходило обрання В.Щербицького. При цьому автор спростовує твердження О.Субтельного відносно процедури відставки П.Шелеста.¹

Виходячи із концепцій сучасних політологів щодо типів лідерів, а також із історичних фактів діяльності В.Щербицького, його ставлення до демократії, автор відносить його до консервативного типу лідерів (за дихотомічним трактуванням лідерства і класифікацією В.Хагемана), опорою якого була автократична бюрократія. За допомогою догматизму, секретності, номенклатурності, різних санкцій проти демократичних свобод, бюрократія в Україні у період перебування при владі В.Щербицького набула рис етократії. До того ж механізм політичного панування в Україні йшов далі класичної політологічної схеми, бо поєднував як тоталітарні, так і імперські методи. Про розвиток демократії судили за формальними, кількісними показниками. Завдало шкоди демократичному розвитку і зневажливе трактування теорії самоврядування, державності і народовладдя.

Автор розкриває методи конституційного забезпечення тоталітарності шляхом запровадження ст. 6 в Конституції і неконституційного застосування номенклатурного принципу, режиму секретності, які стали окремими соціальними інститутами.

Аналіз ситуації на початку 80-х років логічно привів до необхідності повернення демократизації суспільству і в 1985 році правляча партія і її новий керівник М.Горбачов проголошують політику гласності, реформування політичної системи. Цей процес засвідчує детермінанту суспільно-політичних змін. Особливе місце в поглибленні демократичного процесу займає XIX конференція компартії (червень-липень 1988 р.). Через аналіз її стенографічного звіту, автор доводить принциповість і дієвість новатор-

¹ Див.: Субтельний О. Україна. Історія. - С.445.

ських підходів до демократії, започаткованих у резолюціях конференції.

В Україні суттєві зміни в сторону демократії розпочалися у 1989 році після появи відкритої опозиції до компартії та відставки В.Щербицького. Новий відлік демократії розпочався з новими ідеями і новими лідерами. Роль лідерів мала в цей період якщо не вирішальне, то досить визначальне значення. Автор аналізує протирічливий вплив на становлення демократії В.Івашка, зміну світоглядних поглядів і політичних дій Л.Кравчука. Приділяється увага такій особливості демократії в Україні, як опозиційність до союзного центру.

Автор приходить до висновку, що спроби повернутись назад до тоталітарних методів, посилення опору демократичним перетворенням розпочинаються із середини 1989 року, а з 1990 року вони набувають системного характеру по типу державного перевороту. При цьому дослідження містить авторську хроніку подій, що привели до спроби захоплення влади у серпні 1991 року. Виясняється також соціальна база консерватизму, аналізується концепція "стратегії порядку", "комітетів порятунку", характер імманентності в політиці, логіка змін за формулою У.Ростоу.

Мирний розвиток подій в Україні забезпечувався значною мірою тим, що почалось становлення парламентської демократії, адже 15 травня 1990 року вперше в історії сучасного політичного розвитку Верховна Рада України як законодавчий орган почала функціонувати за парламентським режимом. Після обрання Президента України (грудень 1991 р.) розвиток демократичних подій почав уособлюватися не з компартією, а з діяльністю глави держави, Верховної Ради, яка мала вже й сформовану опозицію під назвою Народна Рада. Досліджується історія постановки на порядок дня вимоги про незалежність України, демократична зміна влади після позачергових виборів 1994 року.

У другому розділі - "Історія виборчих кампаній у період командно-адміністративної системи і переходу до демократичного суспільства" - доводиться, що вибори представницьких органів влади в період мирного переходу суспільства від тоталітарної політичної системи до демократії відіграють вирішальну роль. Виборча система є необхідним компонентом сучасної цивілізації, відображає ступінь демократичності суспільства, свободи його громадян, їхньої політичної культури.

Автор аналізує дію концепції "декоративної демократії", що була характерною для виборчих кампаній з кінця 60-х до 1989 року. Досліджуються факти, що показують, як формування складу Рад проводилось партійними комітетами задовго до дня виборів, як впроваджувалась система соціальних квот, рознарядок. Вирішальну роль у таких виборах відігравав не голос виборця в бюлетені, а по-

передня резолюція політбюро ЦК КПУ: "Просити ЦК КПРС затвердити".¹ До цього слід також додати і розгалужену систему контролю за обраними представницькими органами, коли навіть сесії Верховної Ради переносилися і скликалися за рішеннями політбюро компартії. У науковий обіг вводяться матеріали про написи на бюлетенях, про факти голосування "проти", як поодинокі форми альтернативної точки зору щодо виборів і стану демократичності.

Робиться висновок, що недемократичні підходи до формування Рад негативно характеризують саму радянську форму народовладдя. Хоча потрібно мати на увазі, - і про це свідчать наведені в дисертації документи, - що через систему Рад пройшла значна кількість людей, які певним чином навчалися управлінським функціям. Наприклад, у 1985 році всіма формами Рад було охоплено в Україні 1.059.188 депутатів.

Аналізуючи перші концептуальні зміни у виборчій системі, які були закладені в резолюції XIX партконференції, а також перший експеримент у виборах, проведений у 1987 році, автор характеризує наростання альтернативності, опозиційності до правлячої партії.

Вибори навесні 1989 року проходили значно демократичніше, але продовжувався контроль партійних органів за виборами (окружні передвиборні збори для відсіву неугодних кандидатів, партійна квота, альтернативна рознарядка). Саме через вибори вперше були обрані народними депутатами люди з іншими поглядами і програмами, ніж того хотіли в парторганах. Серед них на розвиток демократії мало вплив обрання М.Амосова, П.Таланчука, Ю.Щербака, В.Яворівського, Р.Братуня та інших.

Робиться висновок, що важливою сторінкою зміни виборчої системи в Україні була робота по обговоренню і прийняттю нового виборчого Закону в Україні, яка розпочалась з літа 1989 року. Вперше, крім офіційного проекту, значний інтерес мали альтернативні документи, розроблені Республіканським клубом виборців, іншими авторами.

Аналіз виборчої кампанії на початку 1990 року засвідчує поступове зростання демократичних ідей у суспільстві. Вперше офіційно діяв опозиційний Демократичний блок України, вперше також приймала і обговорювала свою передвиборчу платформу правляча партія. Аналізується активність виборців у сільських округах та містах, альтернативність по кожному округу.

Наводяться факти із історії постановки питання про запровадження в Україні нового виборчого Закону, який би базувався на

¹ ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.32.- Спр.1591.- Арк.1; Російський центр збереження і вивчення документів новітньої історії.- Ф.17.- Оп.106.- Спр.2001.- Арк.24.

мажоритарно-пропорційній системі. Робиться висновок, що входження демократії у свідомість людей через вибори у кінці 80-х - на початку 90-х років XX ст. відіграло вирішальну роль для становлення громадянського суспільства.

У третьому розділі - "Становлення політичної опозиції, формування багатопартійності та їхній вплив на демократичні процеси в Україні" - історико-політологічний аналіз демократії розглядається в таких системно-хронологічних рамках: 1965-1976, 1976-1988, 1989-1995 рр. Співставляючи різні етапи становлення політичної опозиції, можна погодитись, що опозиційність існує завжди у будь-якому суспільстві. Різниця лише в тому, що в демократичному вона має відкритий характер, захищена правовими нормами, має свої друковані органи. Подібний стан розвитку в Україні почав складатися на початку 90-х років, коли ставлення до опозиційності визначало ступінь демократичності.

Духовно та організаційно політична опозиція складалась поступово, ще напередодні досліджуваного періоду, і бере свій початок від поодиноких фактів опору існуючому тоталітарному режимові, до яких вдавались Олекса Тихий, Юрій Литвин, Левко Лук'яненко та інші. З 1965 р. формами опозиції були відкриті протести, петиції, звернення, програмна робота І.Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?", лист творчої молоді Дніпропетровської області, творчі поетичні вечори, самвидав, поодинокі нелегальні організації. При цьому автор аналізує діяльність багатьох людей, які відіграли провідну роль у боротьбі за демократію, права людей, і серед них виділяє мужню роль В.Стуса у відкритому опорі наступу на інтелігенцію, сміливі акції В.Чорновіла за оборону засуджених дисидентів, у тому числі й видання ним "Українського вісника". Вперше звертається увага на спробу організувати Українське відділення асоціації наукового прогнозування, що викликало роздратування в партійних органах.

Аналізуються особливості дисидентського, правозахисного руху. Робиться висновок, що організація, що в Україні в 1976 році М.Руденком та його однодумцями Гельсинської Групи відіграла роль у подальшому розгортанні демократичних процесів.

Значна частина розділу присвячена аналізу процесів, що розпочалися в Україні після 1985 року, коли на перший план опозиційності вийшли проблеми екології, політичні та культурологічні клуби, боротьба за збереження української мови і організація просвітництва, вивчення замовчуваних і заборонених сторінок з історії України, поновлення "Українського вісника". Роль народжуваного масового об'єднання Народного Руху розглядається у взаємозалежності процесів опозиційності та формування багатопартійності і українського національного ренесансу. Подаються

оцінки методів боротьби проти народжуваної опозиції, політологічні стадії розвитку Руху.

Автор доводить, що 1990 рік став роком багатопартійності, коли виникло 16 політичних партій. При цьому відзначається, що з того часу, коли Українська республіканська партія 5 листопада 1990 року першою була зареєстрована в Мініюсті, політична система де-юре перетворилася після десятиріч однопартійності в плюралістичну модель. Важливим також є аналіз становлення опозиції в самій КПРС під назвою "Демократична платформа". Через розгляд програмних документів більшості партій та організацій досліджується їхнє концептуальне бачення демократії. Вияснюється особливість "полівіння" електорату з 1993 року.

Характерною ознакою формування багатопартійності та становлення опозиційності на початку 90-х років буде поляризація політичних сил навколо відношення до союзного центру і його політики. При цьому звертається увага на такий феномен політичного життя в Україні, коли в 1991 року почала проявлятися опозиція до України як держави.

У висновку автор не поділяє думки німецького політолога Яна Егберта, що диктатура комуністичної партії була скинута не сильною суспільно-політичною опозицією, а ця влада сама розпалася у хаотичному зіткненні реформаторських і революційних сил¹. Це вірно лише частково, бо, як показує аналіз становлення політичної опозиції в Україні, безперервність національно-демократичної боротьби, яка з кінця 80-х років набула рис мирної революції, зіграла суттєву роль у надломі командно-адміністративної системи, у формуванні демократичного суспільства, і в проголошенні незалежності України.

У четвертому розділі - "Форми прямої демократії - засіб боротьби за національне відродження, демократію, справедливість" - розкривається історія мітингів, демонстрацій, страйків, актів громадянської непокорі. Вони мали на різних етапах політичного розвитку різний характер, вплив на соціальну політику, становлення демократії, відродження державності. Так з кінця 60-х і до 1988 року автор наводить лише поодинокі прояви прямої демократії для боротьби за справедливі соціальні вимоги, за свободу слова і друку. У таких умовах важливе місце відігравали листя громадян, сходи жителів, робітничі збори. Не завжди вони мали вирішальне значення, але сприяли поновленню справедливості, вирішенню інших наболілих питань. Наводяться документи щодо обговорення статті О.Гіталова "Дума про хліб", розкривається як офіційна, так і неофіційна сторона обговорення проекту Конституції 1977 року. Архівні документи свідчать про накопичення в народі прагнень до

¹ Егберт Ян. Перелом у Східній Європі // Сучасність. 1994. №5. - С. 66.

демократизації суспільства, до реформування існуючої політичної системи.

Значна частина розділу присвячена політичному розвитку після 1985 року, коли змінюється ставлення до мітингів і демонстрацій. Доводиться, що 1988 рік в Україні став першим роком широкого проведення мітингів і демонстрацій, опозиційних владі. У цей рік відбулось до 20-ти такого роду заходів, які мали республіканський резонанс. 1989 року їх було проведено 15, 1990 - до 50-ти, 1991 - до 40-а. Висвітлюється історія першого мітингу в Києві 26 квітня 1988 року, присвяченого річниці Чорнобильської катастрофи, організованого УКК.

Автор звертається до аналізу організуючої ролі мітингів у становленні демократичного суспільства, коли вони почали відігравати роль інститутів демократії. Адже саме з мітингів виросли "Просвіта", Народний Рух, "Зелений світ" та ряд інших політичних організацій. Пояснюється причина популярності мітингів, що організовувались у Москві та Ленінграді і мали вплив на розвиток подій в Україні.

Автор аналізує характер змін у проведенні офіційних демонстрацій 7 листопада і 1 травня. Звернено увагу до подій, що сталися в райцентрі Носівка і ввійшли в історію демократії як "Носівська мирна революція". Політологічним аналізом цих подій автор доводить нове бачення ролі прямої демократії на відміну від теорії соціолога Г.Лебона. Робиться висновок, що мітинг став першою формою захисту молоді незалежності, а серпневі події 1991 року підтвердили доводи В.Винниченка, зроблені на початку ХХ ст., відносно того, що російська демократія закінчується там, де розпочинається українське питання.

Важливе значення для демократичного процесу в цей період відіграли страйки шахтарів, що проходили в 1989-1993 рр. Страйковий рух, мітинги і демонстрації були складовою частиною мирної революції в Україні, яка набирала рис національно-демократичного оновлення. Також аналізуються такі прямі форми демократії, як віче, референдуми. Політологічні оцінки двох референдумів 1991 року в Україні засвідчили притаманність амбівалентності в українському суспільстві.

Робиться висновок, що прямі форми демократії зіграли прогресивну роль у боротьбі за соціальні права, національне відродження.

Особистий внесок автора полягає в розробці важливої теми в сфері гуманітарних наук і в підході до її вирішення шляхом відходу від однопартійних канонів, партійних схем і оцінок, прагненням до об'єктивного аналізу, залученням значної кількості документів і матеріалів. Це дозволило сформулювати такі наукові **висновки**, теоретичні положення і практичні пропозиції, **винесені на захист**:

- в Україні на протязі 60-х - початку 90-х років XX ст. відбувалася безперервна національно-демократична боротьба як складова частина національно-визвольного руху українського народу, що в свою чергу спростовує трактовану дотепер тезу про раптове здобуття Україною державної незалежності в 1991 році. При цьому демократія відігравала вирішальну роль перш за все при умові, коли вона виступала як загальнолюдська цінність;

- у 1989 - 1991 рр. в Україні здійснилась мирна демократична революція, головним політичним результатом якої стало проголошення незалежної, соборної Української держави. Рушійною силою цієї революції виступила інтелігенція при підтримці робітництва і студентства. Апогеем мирного революційно-демократичного процесу стало студентське голодування у Києві в жовтні 1990 року, що засвідчило рівновагу сил демократії і правлячих структур;

- зміна політичних курсів і їхній вплив на розвиток демократії в Україні значною мірою залежали від стилю роботи, внутрішнього світогляду, національної свідомості П.Шелеста, В.Щербицького, В.Івашка, Л.Кравчука, С.Гуренка, В.Плюща, О.Мороза, Л.Кучми. Прихід до влади цих керівників був зумовлений обставинами (хоча й під тиском демократії), а не національним лідерством;

- до 1990 року в Україні становлення багатопартійності проходило на тлі зміни суспільного устрою і складалась така ситуація, яку в політології слід кваліфікувати як "багатопартійність в умовах однопартійної системи". Це вплинуло на розвиток політичної системи, коли у першій половині 90-х років суспільство залишалось політично не структурованим, не існувало і правлячої партії в буквальному розумінні цього поняття. Протирічливість демократичного розвитку впливала також і з того, що довгий час не приймалась нова Конституція, новий Закон про вибори, а без них демократія не мала того внутрішнього коду, який пронизує активність будь-якої цивілізації;

- соціальна база демократії почала розширюватися з 1985 року, пройшла випробування Чорнобильською катастрофою, набула законодавчого захисту в Декларації про державний суверенітет, що стало противагою реставрації проімперського курсу, антидемократичної політики в серпні 1991 року;

- 1985 рік став переломним у зміні політичного курсу, але не епохальним для історії демократичних процесів в Україні, бо тут ще до 1989 року зберігалась атмосфера консервації всього нового в політичному розвитку. А із створенням масового об'єднання Народного Руху, Демократичного блоку, Народної Ради в парламенті, прийняттям Декларації про державний суверенітет для України розпочалась нова епоха історичного розвитку;

- маючи великі демократичні традиції, українське суспільство, не дивлячись на століття авторитаризму, тоталітаризму, імперської

інплантації, зберегло основні засади саморегуляції, і демократія в кінці XX ст. поступово ставала основною тенденцією суспільних відносин і перетворювалась на домінуючий інститут в усіх сферах життя;

- маючи великий потенціал організованості, відповідальності, дисципліни, демократія на початку 90-х років не виробила механізмів протистояння таким явищам, як анархія, охлократія, люмпенізація, злочинність, корупція тощо. Причиною цього бачиться те, що демократія, ліквідовуючи верхній, владний шар тоталітаризму, дуже повільно доходить до його нижніх шарів - до міжособистого рівня;

- проведення ініційованого з Москви референдуму 17 березня 1991 року за збереження оновленого СРСР, не змогло зупинити закономірність його розпаду, а ця тенденція ще більше посилилась саме після референдуму. Цьому сприяло і те, що участь у референдумі взяли 9 із 15 республік, а в ряді республік, у тому числі й в Україні, проводилося паралельне республіканське опитування, яке виявило перевагу ідеї суверенітету; події серпня 1991 року підтвердили логіку розпаду СРСР саме через причини його імперської суті, а результати референдуму 17 березня через організацію державного перевороту втратили юридичну силу;

- політична опозиція в Україні існуючому в 60-90-ті роки комуністичному режимові, імперській політиці існувала на протязі всього цього періоду. Найпомітнішу роль тут відіграли шестидесятники, дисиденти, правозахисники, УГС-УРП, Просвіта, Народний Рух, Народна Рада. Враховуючи той факт, що політичний плюралізм є важливим атрибутом демократії, який включає поряд з багатопартійністю і відкритим політичним суперництвом опонування різних політичних сил, було б доцільним забезпечити конституційність офіційно визнаної опозиції як самостійного політичного інституту;

- демократія не розпочинається з проголошення демократичної правової держави, коли до цього пролягав значний період пригнічення національних прав, гальмування демократичного розвитку, репресивної політики. Між диктатурою і демократією лежить перехідний період, тривалість якого залежить від єдності суспільства, авторитету політичних партій, конструктивного діалогу між різними політичними силами, захистові прав меншості, опозиції, але при обов'язковій повазі до своєї держави, при послідовному формуванні політичної культури в громадян;

- враховуючи ту обставину, що український народ перебував у межах двох, а в деякі періоди історії і п'ятьох суспільно-політичних систем, його державність характеризувалась по типу квазі - держави, створення цілісної концепції демократичного життя з урахуванням соборності України, різного національного менталітету є складним завданням і понині. Тому досвід демократичних традицій

у попередні роки, боротьба за демократію в 60-90-ті роки є необхідним елементом наукового підходу до вироблення концепції державотворення, до застосування положень Конституції країни.

Основні положення дисертації викладені в публікаціях:

1. Монографії, брошури, розділи в колективних працях

- 1.1. Історія демократії в Україні /Вибори, мітинги, демонстрації в 70-ті-на початку 90-х років ХХ ст./ Риси́ч Й.Л. Монографія.- Дніпропетровськ, 1995.- 126 с.- Деп. в ДНТБ України 17.02.95, № 412-Ук.95/5,2 др.арк./.
- 1.2. Сторінки з історії України: Нариси, статті /Упоряд. Й.Л.Риси́ч.- Дніпропетровськ: Січ, 1993.- 94 с./4,6 др.арк./.
- 1.3. Маловідомі сторінки історії України.- К.: Вид-цтво "Знання" України, 1991.- 30 с./1,68 др.арк./ /На допомогу учням шкіл, середніх навч. закладів, студентам вузів, викладачам гуманітарних дисциплін/ /Керівн. автор.колективу/.
- 1.4. Політична історія. Політична історія наприкінці ХІХ ст.: Конспекти лекцій / Кол.авт.-укл. Наук.кер. А.М.Черненко.- К.: УМК ВО, 1991.- 128 с. /Член авт.-укл./ 7,44 др.арк. Обсяг авт. тексту - 1,2 др.арк./.
- 1.5. Політична історія. Соціально-політичні процеси в 20-40-і роки: Конспекти лекцій / Кол.авт.-укл. Наук.кер. А.М.Черненко.- К.: УМК ВО, 1991.- 93 с. /Член авт.-укл./ 5,5 др.арк. Обсяг авт. тексту - 1,2 др.арк./.
- 1.6. Політична історія. Суперечності й складності соціально-політичного і економічного розвитку світу та країни: Конспекти лекцій / Кол.авт.-укл. Наук.кер. А.М.Черненко.- К.: УМК ВО, 1992.- 76 с. /Член авт.-укл./ 4,4 др.арк. Обсяг авт. тексту - 1,8 др.арк./.

2. Статті в наукових журналах і збірниках, тези доповідей та повідомлень

- 2.7. Документи партархіву Дніпропетровського обкому Компартії України про відгуки трудящих області на статтю О.В.Гіталова "Дума про хліб" // Архіви України.- 1986.- № 5.- С.42-45.
- 2.8. Ленин - Сталину. "Мы удивлены, что, отменяя единолично решение ЦК, вы ничего не сообщаете об этом нам..." // Молодой коммунист.- 1988.- № 7.- С.27-35.
- 2.9. Усеченная цитата // Век XX и мир.- 1989.- № 12.- С.8.
- 2.10. К проблемам демократизации. Не защищать, а переделывать // Коммунист.- 1990.- № 2.- С.52-53 /Співавт.: А.П.Зражевський/.
- 2.11. От истории партии - к истории партий // Вестник высшей

- школы.- 1990.- № 3.- С.49-50 / Співавт.: Л.Марчук, А.Зражевський /.
- 2.12. Відображати нові реалії // Комуніст України.- 1990.- № 5.- С.21-22 / Співавт.: В.Криворотенко /.
 - 2.13. Поправки до спогадів Петра Шелеста // Спадщина.- 1992.- № 2.- С.11.
 - 2.14. Логіка історичного розвитку при визначенні літочислення нашого міста // Борисфен.- 1992.- № 5.- С.8-9.
 - 2.15. Маємо свій демократичний досвід виборів // Віче.- 1993.- № 10.- С.112-115.
 - 2.16. На часі парламентські слухання // Борисфен.- 1993.- № 10.- С.22-23 / Співавт.: Т.Побоча /.
 - 2.17. Самопожертви в ім'я свободи і демократії // Кур'єр Кривбасу.- 1994.- № 19.- С.1-2.
 - 2.18. Пріоритети ринкової економіки в програмах і діях політичних партій України // Академическое обозрение.- 1995.- № 1-2.- С.52-59.
 - 2.19. Право народу бути самим собою // Кур'єр Кривбасу.- 1995.- № 30.- С.26-27.
 - 2.20. Усвідомлення себе // Розбудова держави.- 1995.- № 5-6.- С.62-64.
 - 2.21. Українське питання на Всеросійських Установчих Зборах /або про ще одні політичні ілюзії українських соціалістів/ // Розбудова держави.- 1996.- № 8.- С.45-48.
 - 2.22. Під тиском зміни політичного курсу // Кур'єр Кривбасу.- 1996.- № 61-62.- С.32-36.
 - 2.23. Вибори в Україні в 70-90-ті роки: від формалізму до демократизму // Науковий вісник Тернопільського приладобудівного інституту.- Сер.: "Гуманітарні науки".- Вип.1.- Тернопіль, 1995.- С.56-70 / Співавт.: Л.Литовченко /.
 - 2.24. Роль Советов депутатов трудящихся в осуществлении аграрной политики в 1971-1975 гг. На материалах Украинской ССР // Актуальные проблемы аграрной истории. Сборник научных трудов Днепро. гос. ун-та.- Дн-ск: ДГУ, 1981.- С.3-10 / Співавт.: М.Бондарчук /.
 - 2.25. XXVII съезд КПСС о повышении роли трудовых коллективов в развитии социалистического самоуправления народа // Вопросы общественных наук.- Республ. межведом. науч. сборник.- Вип.70.- К.: Вища школа, 1987.- С.40-46 / Співавт.: Ф.Постоленко, М.Мельник /.
 - 2.26. Активизация познавательной деятельности студентов на семинарском занятии в форме пресс-конференции // Вопросы общественных наук.- Республ. межведом. науч. сборник.- Вип.77.- К.: Вища школа, 1989.- С.31-34.
 - 2.27. Специфіка вузу і гуманістичні традиції // Гуманітарний

- вісник.- Вип.5.- Дніпропетровськ: ДГІ, 1992.- С.19-20.
- 2.28. Роль общественного мнения в борьбе с бюрократизмом в АПК // Философские и методологические проблемы научного обеспечения АПК / Материалы Всесоюзной научно-практической конференции/ 15-16 июня 1989 г.- М.: ВАСХНИЛ, 1989.- С.128-129 / Співавт.: А.Зражевський /.
 - 2.29. Диссидентство как форма политической оппозиции в СССР // Современные политические партии и общественные движения. Тезисы докладов. Республ. научно-практическая конференция.- Донецк, 1991.- С.97-100.
 - 2.30. Демократичні традиції української культури в творчості І.Огієнка на заняттях з історії України у вищій школі // Гуманізація і гуманітаризація - пріоритетний напрямок державної політики України в галузі вищої освіти. Тези доповідей міжвузівської науково-практичної конференції.- Дніпропетровськ: ДДУ, 1992.- С.94.
 - 2.31. Українська історія та проблеми науки і освіти // Українська ідейна спадщина.- Тези Республіканської науково-практичної конференції.- Дніпропетровськ: ДІБІ, 1992.- С.53.
 - 2.32. Демократичний досвід виборів // Влада і власність в Україні. Всеукраїнська науково-практична конференція. м.Львів. 5-6 лютого 1993 р.// Український час.- 1993.- № 1(11).- С.44.
 - 2.33. Проблеми демократії в історичній науці України на протязі 70-х-90-х років ХХ ст.// Влада в Україні: історія та сучасність. Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції.- Дніпропетровськ: ДГІ, МО України, 1994, 14 жовтня.- С.29-30.
 - 2.34. Українська історія в контексті світових та європейських процесів / досвід та проблеми викладання/ // Сторінки історії. Частина 7. Тези повідомлень на семінарі-наряді зав.кафедрами історичних, українознавчих дисциплін "Досвід вивчення історичних, політичних дисциплін", 25-28 квітня 1995 р.- Київ: КПІ, 1995.- С.59-60.
 - 2.35. Інтелігенція в дисидентському русі України / 60-ті-80-ті рр. ХХ ст. // Міжнародна науково-практична конференція "Інтелігенція: суть, історичні долі, перспективи". Дніпропетровськ. 13-14 червня 1996 р.- Дніськ: ДДГА, 1996.- С.139-140.

По темі дослідження опубліковано також 20 наукових статей у центральних та обласних газетах України загальним обсягом 6,2 др.арк.

Rysich I.L. The democracy in Ukraine before and after 1985 (The historical and politological analysis).

The dissertation thesis for the degree of the Doctor of Political Science in the speciality 23.00.02. - the political institutes and processes. Institute of National Relations and Political Science of the NAC of Ukraine, Kyiv, 1996.

The Manuscript of the thesis is defended, the subject matter is given in 35 scientific works. The historical and politological analysis of the democratic development in Ukraine have been made. It is established that at the period under investigation the continuous national-democratic movement was taking place and in 1989-1991 the peaceful revolution was going on; the political system and democratic paradigm have been changed. The conclusions are drawn out and the results can be used in the development of the institutions of civil society in the Ukraine.

Рысич И.Л. Демократия в Украине до и после 1985 года / Историко - политологический анализ /

Диссертация на соискание ученой степени доктора политических наук по специальности 23.00.02 - Политические институты и процессы. Институт национальных отношений и политологии НАН Украины, Киев, 1996.

Защищается рукопись диссертации, основное содержание которой изложено в 35 научных работах. Осуществлен историко-политологический анализ демократического развития в Украине. Установлено, что в исследуемый период происходило непрерывное национально-демократическое движение, а в 1989-1991 гг. состоялась мирная демократическая революция, изменилась политическая система и демократическая парадигма. Делаются выводы, которые могут быть использованы при развитии институтов гражданского общества в Украине.

Ключові слова: демократія, тоталітаризм, вибори, опозиція, багатопартійність, політологічні доктрини, політична культура, суверенітет, дисиденти, компартія, мітинги, страйки, демонстрації, референдуми, національне відродження, політичний лідер, політичні інститути, політичні процеси, Декларація, Верховна Рада, Президент, Конституція, права людини.

I. L. Rysich

439705

АВ 35.679

Підписано до друку 12.07.96. Формат 60х84/16
Обсяг 2,0 ум. друк. арк. Тираж 100. Зам. 188.

Типографія Дніпропетровського держуніверситету
м. Дніпропетровськ, вул. Козакова, 4^б

Ротапринт ФГУ зам. 1565-100